

ПРО ЯКИЙ ЧАС ІДЕТЬСЯ В ЛІТЕРАТУРНОМУ ТВОРІ?

У статті представлено фундаментальні філософсько-естетичні уявлення про художній час та його специфіку у відношенні до фізичної категорії часу.

Філософське визначення

До того, як спробувати відповісти на це, здавалося б, просте питання, потрібно бодай концептивно пригадати собі ті визначення часу, які мали і далі мають тривалий резонанс у філософських, психологічних та філологічних дефініціях. Першим таким визначенням є дефініція блаженного Авреліуса Августина (354-430). На зорі середньовіччя він у своїх славнозвісних «Сповідях» не без впливу Платона доводив, що час, як мірило руху, це - тривання. Там, де немає руху, там немає і часу. Проте, оскільки два аспекти часу - минуле та майбутнє — відтворюються тільки в теперішньому часі, то їх у їхній автентичності немає. Натомість існує утеперішене минуле і утеперішене майбутнє. Одне слово, всі три аспекти часу в людській свідомості одночасні. Часової інверсії і часової проєкції немає. Виходячи із європейської традиції, Августин вважав, що час рухається лінійно від початку Богом створеного світу, що він сягнув свого апогею у втіленні Христа і завершиться Судним днем.

Дефініція блаженного Августина довго побувала серед так званих неоавгустиніанців. З-поміж філософів, наскільки мені відомо, тільки Артур Шопенгауер (1788—1860) зводив час, як і Августин, до теперішнього часу, але видається, що робив він це більше під впливом буддизму, ніж «Сповідей» Августина. З-поміж літераторів тільки англо-американський поет Т. С Еліот (1888-1965) уважав усю літературну творчість Європи, від Гомера до наших днів, «одночасним процесом» (simultaneous process).

Другим важливим визначенням часу була дефініція Іммануїла Канта (1724-1804), представника трансцендентального ідеалізму. На відміну

від Декарта та Лайбніца, котрі вважали час і простір системою відносин, абстрагованою від особливих випадків, Кант вважав їх апіорними, ненабутими і повсюдними інтуїтивними формами нашого розуму (Vernunft). Вони є абсолютною передумовою нашого сенсорного сприймання. Часова і просторова наявність усіх явищ зовнішнього світу (Erscheinungen) та внутрішніх переживань (Empfindungen) зумовлена цими формами.

Кантівська дефініція часу і простору, на думку самого філософа та його послідовників, - універсальна, а тому прикладається і до всіх мистецьких явищ. Єдиною вимогою Канта до естетичної перцепції є те, що вона має бути неупередженою у судженнях стосовно мистецького предмету і уважною до його форми.

Третім важливим визначенням часу, як на мене, була дефініція Едмунда Гуссерля (1850-1938), основоположника феноменологічної філософії. Його увага зосереджувалася не так на об'єктивному часові, як на феноменології внутрішньої часової свідомості. Він не заперечував правдивості Кантової дефініції, він тільки вилучив її зі своїх міркувань, а натомість зосередився на складному часовому «поточи» у свідомості, себто на його затримуванні (Verhaltung), його послідовності, репродуктивності, на його реверсивності Метафора потоку, за його визначенням, не зовсім правильна, бо це - струмінь, який не тече, а радше коливається то сюди, то туди.

«Часова свідомість», у розумінні Гуссерля, суперечить теорії «поточності свідомості» (stream of consciousness) Вільяма Джеймса, а в літературі - Марселю Прусту (courant de la conscience), коли мати на увазі його славетний роман «У пошуках втраченого часу».

Психологічне визначення

Єдиної психологічної науки немає. Термін «психологія» - узагальнюючий. Він об'єднує різні, часто взаємно суперечливі психологічні науки. В історичному плані психологію поділяють на раціональну та емпіричну; у професійному — на медичну, педагогічну, соціальну, виробничу, експериментальну; у концептуальному - на поведінкову (біхевіористичну), gestalt, гуманістичну, топологічну, структуральну, феноменологічну та ще низку різних субдисциплін. Які ж із цих типів психологій стосуються часу чи, радше, часової свідомості? Насамперед ті, що досліджують пам'ять у її часових фазах і такі патологічні відхилення, як афазія, дименція, біполярність та ін. Сьогодні таких досліджень часу, до яких вдавалися німецький психолог Вільгельм Вундт та американський учений Вільям Джеймс, немає. Саме тому я обмежуся поглядами Джеймса, бо до них продовжувть звертатися сьгоднішні дослідники, а ще й тому, що ці погляди до певної міри перегукуються з ідеями Гуссерля та Інгардена.

В. Джеймс, основоположник американського прагматизму, у своєму архітворі «**Принципи психології**» (Principles of Psychology, 1890) присвятив проблемі часу аж 37 сторінок. Час для нього - це струмінь свідомості (stream of consciousness), це ретроспективне та проспективне почуття протікання цього струменя. На переломі чи стику цих двох почуттів, минулого та майбутнього, виникає ілюзорне теперішнє (specious present), яке через його миттєвість (від 6 до 12 секунд) не може бути предметом нашого безпосереднього досвіду. Воно є і залишається «ідеальною абстракцією». Тому говорити про цю миттєвість психологічними термінами (почуття, бажання, знання, мислення, рішення) неможливо. Джеймс свідомий цього, бо запитує: а де ж є це теперішнє? І сам відповідає, що його немає, бо теперішнє миттєво розтоплюється у нашому сприйманні. З другого боку, Джеймс також говорить про свідомо сприйнятий час (conceived time), що виповнюється різноманітними переживаннями і що триває, залежно від багатьох факторів, то коротко, то довго. Час, який не виповнюється цікавими і стимулюючими переживаннями, триває довго, і навпаки. «Tedium, ennui, Langeweile, boredom, хандра», в українській мові «нудьга» - цими та синонімічно близькими до них словами означаються ті психічні стани, які впливають на такий чи такий плин часу. Міркування Джеймса про усвідомлений час не втратили своєї актуальності по сьогодні. В естетиці вони важливі з огляду на проблему рецепції мистецького твору, яку часто трактують без урахування психологічного стану реципієнта.

Філологічне визначення

Про час у літературній творчості існує багата і постійно примножувана бібліографія. У Міжнародній бібліографії «Американської асоціації модерних мов» за 1963–2002 рр. цьому питанню відведено аж 21 сторінку. З цієї великої кількості літературознавчих праць я обмежусь тільки працями Михайла Бахтіна та Романа Інгардена. Хоча все ж таки бодай згадаю славнозвісний цикл праць швейцарського вченого Жоржа Пуле (Poulet) «Етюди про людський час» (Etudes sur la temps humain, 1949, 1952, 1964), які мали чималий вплив на багатьох дослідників часу як такого і часу в мистецтві зокрема. Цікавими, як на мене, є також праці А.А. Менділова «Час і роман» (Mendilow, Time and the Novel, 1952) та Поля Рікера «Час і оповідь» (Paul Ricoeur, Temps et recit, 1983–1985).

Видатний російський учений Михайл Бахтін у праці «**Форми часу і хронотопу в романі**» поєднав, так як у фізиці це зробив Ейнштейн, час і простір в одну парадигму - хронотоп. Час у літературному тексті, за його визначенням, гусне, стає плоттю, робиться видимим і в такій іпостасі дає заряд сюжетові та історії. Формально, подібно до кантівської теорії часу, хронотоп є конститутивною категорією образу людини в літературі. Бахтін, однак, розходить з Кантом у тому, що для нього час і простір не трансцендентні категорії, а форми безпосередньої дійсності. Доводячи правоту своїх тверджень, він розглядає функцію хронотопу у грецькому романі III ст. н. е., пригодницькому романі «**Сатирикон**», «Золотому віслюку», в пригодницьких біографічних, лицарських та авантюричних романах, а насамкінець у широко відомому романі Ф. Рабле «**Гаргантюа та Пантагрюель**».

В аналізі всіх цих текстів Бахтін виявляє себе не тільки подиву гідним майстром сюжетних фактів, а й не менш переконливим інтерпретатором. Мене цілком задовольняє його твердження, що мистецькі значення не є предметом часових та просторових детермінацій і що форма, в якій ці значення представлені, є суто філософською. Важливим тут є те, що ця форма є символічною і знаковою (мовною), а тому вхід у сферу значень можливий тільки і виключно через «ворота хронотопу». Однак у розважаннях Бахтіна мене насторожує те, що час, у більшості його прикладів, представлений просторовими метафорами, а це дещо затемнює його безпосередність. Ця «просторизація» часу нагадує нам Лессінговий аналіз художніх утілень Лаокоона («Лаокоон, або про межі живопису і поезії»).

Позиція Романа Інгардена, представлена у його знаковій праці «Літературний твір» (Das literarische Kunstwerk), відмінна від позиції

більшості дослідників у тому, що вчений розглядає час не як хронологічну рамку твору, а як його внутрішній структурний компонент, як зумисний час в незумисному історичному часі. Онтологічно літературний твір як своєрідний предмет відрізняється від інших предметів (абсолютних, ідеальних та реальних) тим, що він гетерогенний, деривативний, схематичний і сам по собі неактуальний. Його поява, його актуальність постійно визначається інтенційними актами то творчого суб'єкта, то співтворчого реципієнта. Поза цими актами він тільки *physicum*. Щоб бути, літературний твір мусить постійно виникати із «ноематично-ноетичної» взаємодії. Його актуалізація відбувається на базі речення з усім його смисловим полем. Це смислове поле (*ambiance*) і є його ідеальним горизонтом, ідеальною сутністю, саме воно оберігає літературний твір від суб'єктивної ідіосинкразії.

Отже, час у такій схематичній структурі суттєво відрізняється від часу реального світу, хоча

реальний час часто и слугує його аналогом. У реальному світі час - цілісний, а у літературному творі він - із тріщинами, провалами, порожніми і невизначеними місцями (*Umbestimmtheitsstellen*), які часто виповнюються такими виразами, як «раніше», «пізніше», «в ту хвилину» тощо. Час у реальному світі тече від $A=X$, а в зумисному часто - навпаки.

І на завершення хочу сказати, що це есе не претендує на оригінальність, бо сказати щось нового тут абсолютно неможливо. Все, що тут сказано, напевно було сказане багато разів. Однак це не означає, що за таких обставин говорити про час не потрібно. Як на мене, час і надалі продовжує таїти в собі загадковість і міфічність. І чи не мав таки рації Мартін Гайдеггер, коли у своїй знаковій праці «Буття і час» (*Sein und Zeit*) твердив, що для того, щоб зрозуміти буття, час потрібно пояснювати як його споконвічний горизонт, бо загадковість буття закорінена в часі.

Сомерсет, Н. Дж. 24-го січня 2007

Ivan Fizer

ABOUT THE NATURE OF TIME IN A LITERARY WORK

The article presents some fundamental philosophical and aesthetical notions of artistic time in its relation to the physical category of time.